

УДК 340.131

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.8>

ІДЕЯ ПРАВОВЛАДДЯ В ПОГЛЯДАХ МИСЛИТЕЛІВ АНТИЧНОСТІ

Кельба С.Г.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
деканеса юридичного факультету Буковинського університету*

ORCID: 0000-0002-1817-8160

e-mail: Skelba@ukr.net

Кельба С.Г. Ідея правовладдя в поглядах мислителів античності.

У статті аналізуються ідейні засади правовладдя у поглядах мислителів античності. Зазначається, що в досліджуваній період філософи глибоко осмислювали ряд концептуальних важливих питань, пов'язаних з державою, правом, справедливістю тощо. У цьому зв'язку наводиться думка древньогрецького мислителя Платона, який у своїх працях пропонував усвідомлювати державу на основі ідеї добра і справедливості, як основоположних принципів її процвітання. Характеризуються погляди Платона щодо моделі щасливої держави, зокрема його позиція, що у дійсно щасливій державі важливе місце належить мудрості, мужності, розсудливості й справедливості. Водночас, ілюструється сутність його концепції ідеальної держави, що полягала в підпорядкуванні всіх громадян закону, забезпечуючи порядок і спокій для всіх. Проаналізовано позицію Аристотеля про те, що кожна людина має відношення до держави, подібно до того, як частина співвідноситься до цілого, а людська природа прагне до державного об'єднання як засобу задоволення потреб та гармонізації інтересів у суспільстві. Він розглядав державу як порядок, призначений для щастя громадян, підкреслюючи необхідність врахування інтересів усього населення. Також наводиться думка мислителя про те, що найкращою формою держави є та, яка поєднує аристократію, олігархію та демократію, забезпечуючи поміркованість у політиці і владі. Водночас, подаються його уявлення щодо закону як акту законодавця, визначаючи його значення у соціальному устрої. Філософ підкреслював важливість верховенства права у правовій державі, де має панувати закон, а не ті, хто при владі, та наголошував на необхідності справедливості при створенні та застосуванні права. Відображено погляди Цицерона стосовно виникнення держави. Констатується, що у своїх роздумах мислитель вважав головним чинником об'єднання людей саме особливість людської природи, наполегливо вказуючи на вроджену потребу жити разом та спілкуватися. Аналізується позиція філософа стосовно того, що лише те право, яке ґрунтується на природних законах, може визначити справедливість та розумність закону, а законами можна назвати лише ті норми, які сприяють благополуччю народу та держави. Він переконував, що закони повинні бути справедливими і корисними для всіх.

Ключові слова: Античність, Аристотель, держава, закон, Платон, правовладдя, справедливість, Цицерон.

Kelbia S.G. The idea of the rule of law in the views of ancient thinkers.

The article analyzes the ideological foundations of the rule of law in the views of ancient thinkers. It is noted that during the period under study, philosophers deeply comprehended a number of conceptual important issues related to the State, law, justice, etc. In this regard, the author cites the opinion of the ancient Greek thinker Plato, who in his works proposed to understand the State on the basis of the idea of goodness and justice as the fundamental principles of its prosperity. The article characterizes Plato's views on the model of a happy state, in particular his position that wisdom, courage, prudence and justice play an important role in a truly happy state. At the same time, the essence of his concept of the ideal state is illustrated, which consisted in the subordination of all citizens to the law, ensuring order and peace for all. The author analyzes Aristotle's position that each person has a relationship to the State, similar to the relationship of a part to the whole, and human nature strives for State unification as a means of satisfying needs and harmonizing interests in society. He viewed the state as an order designed for the happiness of citizens, emphasizing the need to take into account the interests of the entire population. The author also presents his opinion that the best form of state is the one that combines aristocracy, oligarchy, and democracy, ensuring moderation in politics and power. At the same time, he presents his ideas about the law as an act of the legislator, defining its importance in the social order. The philosopher emphasized the importance of the rule of law in a state governed by the rule of law, where the law should rule, not those in power, and emphasized the need for justice in the creation and application of law. Cicero's views on the emergence of the state are reflected. It is stated

that in his reflections, the thinker considered the main factor in uniting people to be the peculiarity of human nature, insistently pointing to the innate need to live together and communicate. The author analyzes the philosopher's position that only the law based on natural laws can determine the fairness and reasonableness of the law, and only those rules that promote the welfare of the people and the state can be called laws. He argued that laws should be fair and beneficial to all.

Key words: Antiquity, Aristotle, state, law, Plato, rule of law, justice, Cicero.

Постановка проблеми. Правовладдя є однією з важливих проблем, яка була і буде залишатися завжди актуальною, а тому вона потребує постійного глибокого всебічного вивчення. До цієї теми зверталось чимало видатних постатей минулого. Починаючи з найдавніших часів люди осмислювали ряд концептуальних важливих питань, пов'язаних з правом, людиною, державою, суспільством тощо. Вже в період Античності доволі чітко простежуються ідейні основи, втілені у сучасне поняття «правовладдя». Завдяки зусиллям відомих мислителів того часу значною мірою набувають систематизованого вигляду уявлення, які згодом сформували доктрину «the rule of law».

Метою цієї статті є аналіз ідеї правовладдя в поглядах мислителів Античності.

Стан опрацювання проблематики. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, серед яких: С. Головатий, О. Козинець, О. Колич, А. Матевосян, С. Меленко, В. Олійник, А. Остапенко, І. Процюк, О. Суліменко, Л. Шевченко, Н. Шелвер та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Світоглядні засади правовладдя досить чітко простежуються у поглядах одного з найвидатніших мислителів минулого – Платона (427 р. до н.е. – 347 р. до н.е.). У своїх намаганнях конструювати «ідеальну державу» він виклав важливе бачення верховенства права, яке і сьогодні можна вважати ідеалом ідеї добра і справедливості для процвітання будь-якої держави і народу [5, с. 11]. Платон сформулював основи держави, які залишаються ідеалом для всіх, хто бажає щастя і процвітання свого народу і держави, в якій він живе: це, насамперед, ідеї добра і справедливості [2, с. 63].

Осмислюючи причини виникнення держави, Платон доводив, що люди народжуються несхожими один на одного, з різними якостями і здібностями до тієї чи іншої діяльності. Не маючи змоги забезпечити себе найнеобхіднішим, вони об'єднуються, щоб разом жити і надавати один одному допомогу. Платон назвав це об'єднане поселення «державою». Він хотів розглянути не просто державу, що виникає, а державу, в якій все є в достатку, тому що в такому типі держави можна побачити, як проявляються справедливість і несправедливість [7, с. 21]. Щоб розібратися в цьому, він пропонував спочатку розглянути, що таке справедливість у державах, а вже потім простежити її до окремої людини, підкреслюючи, що справедливість може бути притаманна як окремій людині, так і цілій державі [11, с. 9].

Для здійснення цієї мети Платон моделює державу, яка буде щасливою, адже саме в істинно щасливій державі він сподівається віднайти справедливість. На його думку, держава буде повністю досконалою лише тоді, коли вона буде побудована правильно. А якщо вона побудована правильно, то має чотири чесноти: мудрість, мужність, розсудливість і справедливість. На думку мислителя, першою з чеснот, яка є абсолютно безсумнівною в абсолютно досконалій державі, є мудрість [2, с. 64]. Мудра держава є мудрою тому, що їй притаманна розсудливість, яка виражає своєрідне знання, адже саме завдяки знанням люди виношують правильні рішення. А серед усіх знань є те, яке може допомогти вирішити проблему, і це не стосується якоїсь окремої справи, а держави в цілому, адже воно визначає, як держава може найкраще впорядкувати внутрішні та зовнішні стосунки [7, с. 116–118].

Платон відзначив, що держава має ще й четверту властивість, яка дозволяє трьом попереднім виникнути з неї, а після того, як три попередні властивості з'явилися, остання забезпечує їх подальше існування, поки вона існує. Це четверта властивість абсолютно досконалої держави, яку мислитель уособлював зі справедливістю [7, с. 66].

Серед усіх видів державного устрою мислитель вважав аристократію найкращою [4, с. 83], стверджуючи, що аристократія дає змогу найосвіченішим правити державою. На думку Платона, вони ніколи не порушують найважливіші закони держави, якщо володіють культурою та освітою, які мислитель визначив як необхідні для ідеальної держави. Тому Платон визначав таку державу і таку систему правління як добру і справедливу. Мислитель припускав, що саме аристократи, тобто найкращі жителі держави, можуть навести порядок у державі та досягти успіху [3, с. 39].

У своїх рефлексіях про ідеальну державу Платон часто використовував слово «закон» [11, с. 10]. Окреслюючи образ ідеальної держави, Платон бачив її як таку, що підлягає детальному правовому регулюванню діяльності людини в рамках справедливого закону. Мислитель розглядав

право не як владну структуру, що визначає спосіб життя, а як засіб досягнення ідеального, найкращого. Хоча мислитель прямо не визначав свій ідеальний державний устрій як правову державу, він вкладав сутність верховенства права у свою ідеальну державу, тобто державу, в якій порядок і гармонія неможливі без права.

Не менш вагомий внесок в античне вчення про правовладдя здійснив учень Платона – Аристотель (384–322 рр. до н.е.). Його інтереси охоплювали широке коло питань, що стосувалися людини, суспільства, держави, права тощо. При цьому вони розглядалися насамперед крізь призму добра і зла, корисного і шкідливого, розумного і нерозумного, справедливого і несправедливого. До всіх цих явищ автор пропонував вимоги і критерії, які, на його думку, можуть гарантувати їхню корисність, розумність, правильність і справедливість.

У своїх дослідженнях про державу Аристотель зауважував, що вона існує за природою [4, с. 83], оскільки люди за своєю природою прагнуть до об'єднання. З цього приводу мислитель зауважував, що «державна існує з природи, й, очевидно, з природи передує кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка частка зі своїм цілим. Хто не здатен до об'єднання, або вважаючи себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество. Завдяки природі люди прагнуть до державного об'єднання» [1, с. 17].

Аристотель під державою розумів певний порядок, в якому живуть її громадяни, і вона створювалася не для формування оборонного чи наступального союзу, не для уникнення чієїсь кривди, не для взаємного обміну і торгівлі, а передусім для того, щоб жити щасливо. При цьому Аристотель акцентував увагу на тому, що держава не може вважатися щасливою, якщо в ній враховані інтереси лише певної частини населення. З огляду на те, скільки є складових, без яких існування самої держави було б неможливим, Аристотель перерахував їх усіх, назвавши їх необхідними і корисними речами для життя держави. Причому в цьому переліку останнє, шосте місце відведено владі, яка вирішує, що є корисним в загальних інтересах і у відносинах громадян один до одного. Хоча Аристотель визнавав цей компонент найнеобхіднішим, у загальному переліку йому передували компоненти, які автор пов'язував із забезпеченням, насамперед, матеріального і духовного життя людини: їжа, ремесла, зброя, забезпечення грошовими знаками і турбота про релігійні обряди [2, с. 78-79].

Слід зазначити, що під державним устроєм Аристотель розумів державний порядок, пов'язаний з державною владою загалом і насамперед з верховною владою. Верховна влада повсюдно пов'язана з державним устроєм, а державний устрій має ту чи іншу форму державного правління. У демократичних державах, за Аристотелем, влада належить народу, тоді як в олігархіях вона належить окремим особам [2, с. 74]. Водночас він застерігав від надто спрощеного визначення форми, в якій влада належить народу, а саме демократії, і намагався дослідити, яка форма правління є найкращою.

Аналізуючи форми держави, Аристотель вважав, що найкращою серед них є така, яка поєднує в собі основні принципи аристократії, олігархії і демократії. Саме в політії, на його думку, панує поміркованість, а представники середніх класів перебувають при владі і володіють власністю [6, с. 62]. Це держава, де серед вільного населення немає різкого протиставлення багатих і бідних, де може бути забезпечена солідарність вільних [8, с. 23]. Водночас Аристотель визначав тиранію, олігархію і навіть демократію як відхилення від закону [1, с. 100]. Тиранія – тому, що влада спрямована на інтереси одноосібного правителя, а олігархія – тому, що захищає інтереси багатих. Водночас один з недоліків демократії був помічений Аристотелем в його спрощеному сенсі і розумінні як форми, в якій влада належить народу, а значить і більшості [1, с. 103].

Мислитель підкреслював, що там, де немає панування права, немає місця для певної форми державного устрою, що закон повинен панувати над усім і що право повинно панувати над владою [5, с. 12]. Він вважав, що ці переваги права залежать від духу, в якому воно формувалося. Аристотель втілював якісні характеристики законів, розрізняючи те, що існує, добре і погане, справедливе і несправедливе [2, с. 83]. Цілком очевидно, що для свого часу Аристотель розрізняв поняття закону, з одного боку, як акту, прийнятого законодавцем, а з іншого – як явища, що виходить за межі змісту дії законодавця.

Філософ стверджував, що дотримання принципу верховенства права є необхідною умовою існування правової держави, в якій має панувати закон, а не особи, які перебувають при владі. Він також підкреслював важливість справедливості у створенні та застосуванні права. Філософ обґрунтовано виступав проти абсолютної влади правителя, наголошуючи на тому, що ця влада має бути обмежена законом.

В подальшому ідеї філософів античності щодо таких категорій як «державна», «закон», «право», «справедливість» набули свого оформлення у науковій творчості такого відомого мислителя, як

Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н.е.). Державу він вважав надбанням народу, власністю народу [10, с. 48]. Водночас важливо зауважити, що народ у розумінні мислителя, – це не лише гуртування людей, що з якихось причин об'єдналися разом. Це сукупність багатьох людей, які пов'язані угодою з питань права та спільними інтересами.

Розмірковуючи над причинами виникнення держави, він стверджував, що першою причиною такого об'єднання людей є не слабкість людини, не страх перед дикими тваринами, а, насамперед, сама людська природа. Ця причина, на його думку, полягає у вродженій потребі жити разом, адже людина не схильна до усамітненого існування і самотнього блукання, бо людська природа уникає самотності і прагне спілкування та об'єднання [10, с. 48].

Аналізуючи форми правління, Цицерон особливу увагу звертав на якісний зміст держави, залежність від темпераменту і волі тих, хто її очолює, а також від того, кому довірено здійснення влади: одній особі, обраним чи всім громадянам. Цицерон визначав такі три форми правління: перша, коли вища влада знаходиться в руках людини, яку називають царем, – це реальна влада; друга: коли влада знаходиться в руках виборців, а громадянська спільнота контролюється волею оптиматів, це влада оптиматів; третя, коли все в руках народу, це влада народу, тобто демократія [2, с. 91].

Цицерон дійшов переконання, що кожен з трьох типів держави є недосконалим і жоден з них не може бути найкращим [10, с. 51]. Кожний з них прийнятний лише за наявності зв'язку, який міцно об'єднує людей, тобто договору про право та спільні інтереси. Свій фундаментальний висновок про недосконалість кожного з цих типів державного устрою Цицерон робить шляхом виокремлення недоліків, притаманних кожному з них.

Так, при царському правлінні всі інші особи повністю відсторонені від загального законодавства і прийняття рішень. Прийняття рішень залежить від волі та бажань окремої особи. У такій державі буде чітко проявлятися переважаюча влада царя. У той же час, навіть, якщо хтось із царів вирішить передати частину влади народу, однак, як зазначав Цицерон, воля народу буде крихкою, тому що в такій державі воля народу залежить від волі однієї людини.

Ситуацію за правління оптиматів мислитель також трактував як несприятливу для народу, оскільки це означало б позбавлення народу можливості брати участь в управлінні державою. За таких обставин багатство небагатьох керує державою, а найбагатші вважаються найкращими, що за висновками Цицерона – найнегідніша форма управління [2, с. 93-94].

Цицерон сформулював свої погляди на цей тип правління, який він порівнював з царським правлінням, де багатство і вплив призводять до безчестя. Він стверджував, що справжні лідери держави повинні керуватися доблестю і турботою про добробут народу, а не прив'язаністю до багатства або знатності. Цицерон також застерігав від можливого перетворення найкращих правителів на тиранів, що може призвести до тиранії над народом. Тому він розцінював цей тип правління як варіант тиранії, що впливає зі специфіки правління оптиматів [10, с. 65].

В умовах демократії, коли рішення приймаються волею народу, яким би справедливим і поміркованим це правління не було, Цицерон висловлює застереження, що сама ця рівність все одно несправедлива, оскільки не має шаблів у соціальному статусі. Показовим у цьому плані є його критична оцінка досвіду афінян, які здійснювали всі справи на основі рішень народу, тобто на основі суверенітету афінського народу. Він вказував на вади даного підходу, що не тільки не дозволили йому зберегти своєї специфіки, але й на практиці показали, що такий суверенітет народу виявився згубним, оскільки перетворився на свавілля натовпу [10, с. 51].

Розглянувши недоліки, притаманні всім трьом згаданим типам правління, і розкритикувавши тиранію в усіх її можливих проявах, Цицерон поставив собі за мету з'ясувати, який державний устрій можна вважати найкращим. При цьому мислитель наводив досвід власної держави як характерного прикладу і визначав її як найкращий державний устрій. Так, він був глибоко переконаний, що жодна з держав ні за своїми основами, ні за розподілом влади, ні за своїм внутрішнім життям не може зрівнятися з тією, яку залишили батьки, отримавши її від предків [2, с. 95-96; 9, с. 451].

У своєму вченні про право Цицерон зауважив, що право – це те, що встановлює природа, а не те, що вирішила людина [2, с. 102]. На його думку, якби права встановлювалися рішеннями народу, веліннями правителів, судами, і якби ці права можна було затверджувати голосуванням або рішенням натовпу, то існувало б право на крадіжку, право на перелюбство, право на складання фальшивих заповітів тощо. Він стверджував, що право, встановлене народом, не може порушувати порядок природи, не може творити право на основі незаконності, не може творити добро зі зла [10, с. 53-54]. Лише на основі права, яке слугує критерієм, даним природою, можна відрізнити добрий закон від нерозумного.

Цицерон доводив, що різні закони, які, залежно від обставин, були прийняті для потреб народу, можна назвати законами у формі поступки, а не тому, що вони насправді є законами. По суті,

законом може називатися тільки те, що створено для блага народу, цілісності держави і мирного і щасливого життя народу. А якщо народні представники розробили і прийняли постанови, які є катастрофічними і несправедливими для народу, то вони порушили свої декларації і обіцянки [2, с. 103]. З такими рішеннями народ не може повною мірою гарантувати збереження законів. На підтримку цієї думки Цицерон стверджував, що, тлумачачи саму назву «закон», можна зрозуміти, що вона містить у собі також значення вибору, істинного і справедливого принципу. На думку Цицерона, багато шкідливих і руйнівних правил, встановлених народом, не заслуговують на назву «закон».

Показово, що у вченні Цицерона чітко вимальовується думка про те, що закон, прийнятий людиною, можна назвати справедливим лише в тому випадку, якщо він вважається справедливим, відповідним сутності природи взагалі і людської природи зокрема [5, с. 12]. Відповідність чи невідповідність людських законів природі є найважливішим критерієм справедливості чи несправедливості норм, запроваджених самою людиною.

Одним із найбільш важливих принципів Цицерона у вченні про право є твердження мислителя про те, що воно ґрунтується на притаманній природі справедливості [12, с. 37]. Він вважав, що людина, яка не знає божественного права, може сприймати закони свого племені як істинне право, а закони, прийняті поза справедливістю, не можуть бути істинним правом [2, с. 106].

Мислитель відзначав, що не все, викладене в указах і законах народів, є вірним (особливо коли йдеться про укази і закони, видані тиранами) і що існує лише один закон, який зобов'язує людську спільноту і встановлюється законом, і цей закон походить від природи [5, с. 12]. Його аргумент полягав у тому, що якщо справедливість не походить від природи, то її взагалі не існує.

Таким чином, він заклав фундамент свого знаменитого вчення про справедливість. Ґрунтовне опрацювання мислителем сутності таких категорій, як держава, право, добро, справедливість тощо, дозволило йому напрацювати низку нових та оригінальних підходів до їх сприйняття і сприяло глибшому розумінню сутності правової держави в сучасних умовах.

Висновки. Ідейними засадами правовладдя в поглядах мислителів Античності виступають, передусім, категорії правильно побудованої, ідеальної держави, державного устрою. Усі вони чітко простежуються у поглядах таких відомих мислителів того часу, як Платон, Аристотель, Цицерон. Вони заперечували владу однієї особи і поставили в основу правового розуміння вчення про справедливість, яке стало основою сучасної правової категорії правовладдя. Погляди античних мислителів на панування права мали велике значення для розвитку політичної та правової думки у наступні роки. Висловлені ними ідеї про те, що закон має стояти над кожною людиною, а держава повинна базуватися на законах, а не на свавіллі правителів, не втратили своєї актуальності й до сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аристотель. Політика. Переклад з давньогрецької О. Кислюк. Київ: Основи, 2005. 240 с.
2. Головатий С.П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 1: Від ідеї – до доктрини. К.: Фенікс, 2006. XXXII, 623 с.
3. Козинець О.Г., Остапенко А.І. Платон та Аристотель про державу і право: порівняльна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 89. С. 37–41.
4. Колич О., Олійник В. Еволюція філософсько-правового розуміння держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2022. № 3(35). С. 81–88.
5. Матевосян А.А. Поняття принципу верховенства права на доктринальному рівні. *ScienceRise. Juridical Science*. 2019. № 4. С. 10–15.
6. Меленко С.Г. Аристотель про соціальні основи держави. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 60–65.
7. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи, 2000. 355 с.
8. Процюк І.В. Становлення вчення про форму правління держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2009. Вип. 17. С. 21–34.
9. Суліменко О. Марк Тулій Цицерон: деякі штрихи до поняття держави. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2024. Вип. 52. С. 445–452.
10. Цицерон М.Т. Про державу. Про закони. Про природу богів / Переклад з латин. В. Литвинов. К. Основи, 1998. 476 с.
11. Шевченко Л.А. Принцип верховенства права: історія становлення. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. «Право». 2020. Вип. 32. С. 7–13.
12. Шелевер Н.В. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 4. Т. 2. С. 33–39.